

I. BEVEZETÉS

„Ezen a tespedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok...” – írta Szenteleky Kornél 1927-ben.¹ A középkori alapok hiányával magyarázta a vajdasági magyar irodalom fejletlenségét. E szemlélet a köztudatban a mai napig elevenen él. Pedig vidékünkön is voltak középkori kőépületek, kulturális központok. Különösen a nyugati és keleti egyház határán fekvő Szerémség művelődéstörténete gazdag, mert itt igen intenzíven keveredtek a nyugat-európai, illetve a bizánci kultúrhatások.² A XIII-XVI. századi Szerémség egyik jelentős kulturális központja volt a bélakúti vagy másik nevén péterváradai ciszterci apátság.

A bélakúti/péterváradai ciszterci monostort a történeti szakirodalomban régóta számon tartják. Az apátságra vonatkozó emlékanyag gyűjtése a történelem iránt érdeklődő egyháziak körében indult meg. Így Pétervárad neve már több XVIII. századi történelmi összefoglalásban is felbukkan³. 1778-ban publikálta Wagner Károly a monostor XV. század végi történetének legfontosabb forrását: Váradai Péter kalocsai érsek levelezését⁴. A XVIII-XIX. század fordulóján Katona István⁵ és Franz Schams⁶ gyűjtött össze újabb adatokat a monostorról. A fokozatosan gyarapodó ismeretanyagot első ízben a Fuxhoffer-Czinár féle Monasteriológia rendszerezte 1860-ban⁷, ezt egészítették ki Rupp Jakab megállapításai 1876-ban⁸. A monostor behatóbb tanulmányozásának feltételei a XIX. század második felében alakultak ki. Ezekben az évtizedekben jelent meg azon okmánytárak és forráskiadványok nagy része⁹, amelyek nélkül az apátság életét manapság nem lehetne rekonstruálni. A századforduló történészei közül meg kell emlékezni Csánki Dezsőről, aki 1894-ben foglalta össze Pétervárad történetét¹⁰. Számos új adatot tett közzé Fraknoi Vilmos is, a XV-XVI. századi egyháznagyok életútját feldolgozó munkáiban¹¹.

Gerecze Péter pedig a monostor és a vár történetét elemző művek bibliográfiáját állította össze¹².

A monostor történetét tárgyaló XVIII-XIX. századi művek részletes felsorolását indokolja, hogy erre az alapra építhette következtetéseit az 1890-es években Érdujhelyi Menyhért. Átfogó igényrel ő dolgozta fel elsőként a bélakúti/péteváradai ciszterciek életét¹³. Elemzéseinek alaposságát nemcsak az szemlélteti, hogy művei megjelenésük idején szakmai körökben kedvező fogadtatásra találtak¹⁴, hanem sokkal inkább az, hogy számos elgondolása máig érvényes maradt. Érdujhelyi Menyhért megállapításait csak egy kortárs történész, Dudás Gyula próbálta meg felülbírálni¹⁵.

A XIX. század második felében már több párhuzamos szálon folyt a bélakúti/péteváradai monostor kutatása. Ebben az időben, különösen pedig az 1868-as magyar-horvát kiegyezés után fordult a Szerémség felé a horvát történészek figyelme. Az első – Péteváradot is említő – áttekintések 1857-ben születtek Mijat Stojanović¹⁶, illetve Ilija Okruglić¹⁷ tollából. A Szerémség múltjának feltárásában Vjekoslav Klaić szerzett legnagyobb érdemeket¹⁸, még akkor is, ha egyes elgondolásai nem állták ki az idő próbáját. Jól használható munkákat hagyott hátra egy korabeli szerb történész, Ilarion Ruvarac is¹⁹. A századforduló horvát kutatói közül pedig Josip Bösendorfer²⁰, valamint Julije Kempf²¹ foglalkozott a bélakúti/péteváradai apátsággal.

A XIX. század folyamán számos értekezés jelent meg a ciszterci rendről Nyugat-Európában²². Kiemelkedik ezek közül Leopold Janauschek 1877-es összefoglalása²³, amely a francia és német kutatók által kevésbé ismert monostorokat is ismertette. A mű szerzője Bélakút/Pétevárad történetét is vázolta. Megfoglalalmazásai a magyarországi írott források pontos ismeretéről tanúskodnak.

A fentebb ismertetett előzmények ellenére a ciszterci rend kutatása Kelet-Közép-Európában csak későn indult meg. A XVIII-XIX. századi, fentebb már említett egyháztörténeti összefoglalások után, Magyarországon a ciszterci rend történetét és egyes monostorait igazán behatóan elsőként Békefi Remig elemezte a XIX-XX. század fordulóján²⁴. Műveiben, sajnos, csak egy-egy rövid bekezdés erejéig tért ki a bélakúti/péteváradai monostor történetére. A jugoszláv kutatásban a ciszterci rendről elsőként Milan Turković értekezett 1936-ban²⁵. E kutató külön fejezetet szentelt a bélakúti/péteváradai monostornak. A szakirodalom feldolgozása helyett azonban munkáját úgy építette fel, hogy különféle dolgozatokból rövidebb-hosszabb idézeteket ollózott össze, és ezeket sorakoztatta egymás mellé. Így mélyrehatóbb következtetéseket szerkesztési módszere

miatt sem tudott levonni. Az 1930-as években a ciszterci rend középkori történetének megismerését egy forráskiadvány vitte előbbre. Joseph Canivez rendszerezve újraközölte a ciszterci Nagykáptalan határozatait²⁶. Ennek a magyarországi rendtartományra vonatkozó részeit Kalász Elek igyekezett munkájába építeni²⁷. A Nagykáptalan több rendelkezése is a bélakúti/pétervárad apátságra vonatkozott²⁸. Ezek jelentőségét elsőként Pataki Vidor ismerte fel. Ő 1942-ben jelentette meg azon tanulmányát²⁹, amely címével ellentétben nemcsak a bélakúti/pétervárad apátság kelenföldi grangiájának a történetét tárgyalja, hanem magáról az apátságról is alapos elemzést nyújt. Túlzás nélkül állítható, hogy e mű a monostor történetének legrészletesebb és legpontosabb feldolgozása. Egyetlen hátránya, hogy egy gimnáziumi évkönyvben jelent meg, és talán ez is az oka annak, hogy létezéséről számos kutató nem tud. 1984-ben adták ki Hervay L. Ferenc latin nyelvű repertóriumát a ciszterciek magyarországi monostorairól³⁰. E könyv egy külön fejezete tárgyalja a bélakúti/pétervárad monostort. A mű írója megállapításában nagyobb részben a Pataki Vidor által kijelölt úton halad.

Péterváradon szorosan egymásba fonódott a ciszterci monostor és a középkori vár története. Érdemes emiatt átvizsgálni a pétervárad vár múltját tárgyaló szakirodalmat, mert e munkák is tartalmazhatnak utalásokat a monostorról. Két kutatót kell kiemelni. Gjuro Szabo 1920-ban jelentette meg összefoglalását a horvátországi középkori várakról. Péterváradról egy igen fontos, XVII. század végi alaprajzot közölt³¹ a karlsruhei levéltár anyagából. Ez volt az első támpont a védművek és a monostortemplom pontosabb rekonstrukciójához. Gjuro Szabo a vár védműveit elemezte részletesen, a falakon belül álló nagyméretű templomot csak néhány szóban említi. Könyvéből más helyeken is kitérünk³², hogy érdeklődése már nem terjedt ki a várakban álló kápolnákra, templomokra. A pétervárad XVIII. századi erőd építéstörténetét a legrészletesebben Rudolf R. Schmidt elemezte az 1930-as években³³. Következtetései egyik kiindulópontja a bécsi Kriegersarchivban lévő Pétervárad-alaprajzok. Több ízben is publikált egy 1688-as felmérést, amelyen a középkori vár és monostor alaprajzi elrendezése jól látható³⁴. Gjuro Szabóhoz hasonlóan a templom felett Rudolf R. Schmidt is átsiklott.

A pétervárad vár XVII. század végi felméréseit – igaz, eldugott helyeken – az utóbbi fél évszázadban többször is újraközölték³⁵. Kiemelkedik ezek közül egy 1983-ban írott, vártörténeti témájú kandidátusi értekezés³⁶. Szerzője, Horváth Alice a bécsi Kriegersarchivban őrzött alaprajz segítségével nemcsak a pétervárad védműveket elemezte behatóan, hanem a monostortemplom alaprajzi

sajátságait is jól körülírta. E kéziratos mű megállapításai azonban szélesebb körben nem váltak ismertté³⁷. A középkori egyházi építészetet elemző kutatók közül csak Anđela Horvat figyelt fel e forrásanyagra³⁸. Pontosabb következtetéseket e kutató azért nem tudott levonni, mert csak a Gjuro Szabo által közölt, meglehetősen elnagyolt alaprajzot (2. kép) ismerte.

Számos kutató értekezett a manapság már Péterváradot is magába foglaló Újvidék történetéről³⁹. E dolgozatok oroszlánrészre azonban az 1694-ben alapított város XVIII-XIX. századi történetét, és a szerb kulturális életben betöltött jelentős helyét tárgyalja. A középkori előzményekre nem sok utalást találni. A XVII. század vége előtti településtörténet elhagyása elsősorban a két világháború közötti munkákra jellemző⁴⁰, de ráillik e megállapítás az 1987-ben harmadszor is kiadott, reprezentatív, Újvidék-monográfiára is⁴¹. Pozitív ellenpéldaként említhetők az utóbbi két-három évtizedben megjelent rövid várostörténeti áttekintések⁴². De ezek, részben a terjedelmi korlátok miatt is, csak a korábbi kutatók – főleg Érdujhelyi Menyhért – által összegyűjtött ismeretanyagot ismétlik meg rövidített formában. Tévedés volna azonban csak a középkori kutatások hátramaradt voltára visszavezetni azt, hogy a XIII-XVI. század vonatkozásában még manapság is Érdujhelyi Menyhért 1894-ben megjelent várostörténete⁴³ az irányadó. Az általa kimunkált elgondolások maradandó értékét igazolta egy 1943-as⁴⁴, továbbá egy 1981-es⁴⁵ leletmentés is. A munkálatok során ugyanis a Duna bal partján fekvő Ópétervárad egyik templomának részletét, illetve egyik XIII. századi házát sikerült feltárni.

A kutatástörténeti áttekintésből kiderül, hogy számos neves szakember értekezett a bélakúti/péterváradai ciszterci monostorról. Több tényező miatt az apátság történetének kutatása ennek ellenére sem vált felelőssé. A bélakúti/péterváradai cisztercieket tárgyaló dolgozatok már több mint száz éve nagyobb részt vagy magyar, vagy szerbhórvát nyelven jelennek meg. A kutatók óriási többsége azonban nyelvi nehézségek miatt csak a szakirodalom egyik részét képes áttanulmányozni. Emiatt fordulhatott és fordult is elő, hogy fontos megállapítások maradtak ismeretlenek, továbbá az is, hogy régóta cáfolt vélekedések bukkannak fel újra meg újra. Így hasznos tanulságokkal szolgálhat a szakirodalom egyes „ágainak” összevetése, az elkallódott kutatási eredmények számbavétele. Másrészt, Radovan Bunardžić vezetésével 1986 óta régészeti feltárások folynak a péterváradai várban. E munkálatok befejezése és a feltárt objektumok értékelő elemzése előtt a monostor történetéről a véglegesség igényével szólni nem célszerű. A Péterváradra vonatkozó szakirodalom áttekintése azonban éppen az ásatások miatt vált időszerűvé. E körülmény miatt lett dolgozatom egyik

célkitűzése az, hogy egy helyre gyűjtsem és rendszerezem azokat az adatokat, amelyek megkönnyítik a régészeti leletek értelmezését. Végül munkára serkentett az is, hogy a történelem iránt érdeklődő nagyközönség a bélakúti/péteváradai monostorról alig tud.⁴⁶ Pedig az a XIII-XVI. században a Szerémség északi és a Bácska délkeleti részének egyik kulturális központja volt.

Köszönet illeti Radovan Bunardžićot, dr. Hervay L. Ferencet, dr. Kubinyi András, dr. Marosi Ernőt, dr. Tóth Sándort és dr. Valter Ilonát, mert útmutatásaikkal és hasznos tanácsaikkal nagy segítséget nyújtottak az anyag gyűjtésében, rendszerezésében és feldolgozásában.